

מלחמת דבורה וברק (ב)

עיונים ברקע למלחמה

סא"ל (מיל') אלחנן אורן

מראה מתל קשיון על מעבר הנחל ועל „מרומי שדה” ממול.

הזמן והמרחב

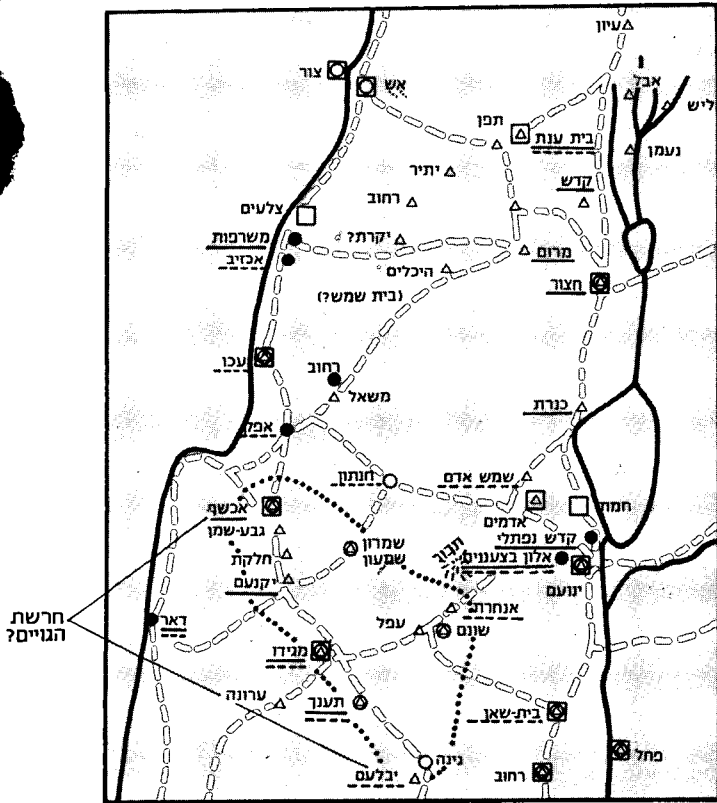
כיצד מאירה חקירת המערכה בתבור את הרקע הכלכלי והמלחמתי למאבקם של שבטי ישראל בכנענים? האם נוכל לקבוע את זמן המלחמה ואת תוצאותיה בהתנחלות?

המחקר האופרטיבי והטקטי בחוברת „מערכות” 224 העלה כמה סיכומים: הישראלים יזמו את המלחמה; שבטי המרכז והצפון נתלכדו להשתתף בה; בהתכנסם בתבור הציגו הצפוניים אתגר לכנענים והללו נמשכו לתקוף את הריכוז ב„מרומי שדה”; ברק טמן להם מלכודת-פיתיון והביס את חיל-השדה הכנעני; שבטי המרכז „ירדו לשערים” לזנב בנסים מהמערכה. כהנחת-מוצא לבדיקת נסיבותיה של המלחמה ועתויה, ניטול את ה„מסגר” של המאחרים ושל המקדימים: התקופה למן המחצית השניה של המאה ה-13 ועד סוף המאה ה-12 לפנה"ס. בתקופה זו עמדו הכנענים תחת לחץ ההתנחלות הישראלית בהר מזה, ובלחצם של גוייהם מזה. המצרים הצליחו להדוף את גוייהם, ומדי פעם ניסו לחדש את מאחזם בכנען ולחזקו. בהדרגה נחלשה השליטה המצרית בארץ, עד שחלפה כליל במחצית השניה של המאה ה-12.¹

המאבקים בין שבטי ישראל והכנענים בצפון הארץ התחוללו במרחב בו מסתעפת „דרך הים” הקדומה, העולה ממצרים, לכמה

דרכים הנמשכות צפונה: דרך אחת עולה לאורך החוף. דרך אחרת פונה לעמק הירדן, ומסתעפת שוב: זרוע אחת נמשכת לאורך בקעת הלבנון ועמק הארנת אל ארץ חת, והזרוע האחרת מתחברת אל „דרך המלך”, הנמשכת ברמת עבר-הירדן לדמשק, וממשיכה משם לארץ-הנהריים.

בתחילת תקופת השופטים היה צפון ארץ-ישראל תחום-ביניים בין המצרים והחתים. לאחר השלום המצרי-חתי בימי רעמסס ה-2 (בשנת 1270 לפנה"ס) שלטו הערים הכנעניות בעמקים ובדרכים של ארץ-ישראל המערבית, בעוד שבטים אמוריים מקימים ממלכות בעבר הירדן, ושבטי ישראל נאחזים באזורים דלילי-הישוב שבין הריכוזים הכנעניים והאמוריים. ברבע האחרון של המאה ה-13 מוטטו גוייהם את ממלכת החתים, ונהרו דרומה לאורך החוף. הפרעונים מרנפתח ורעמסס ה-3 הצליחו לבלמם, ומכאן ואילך משרתים שכירים פלשתים בחילות-מצב נוצריים בארץ. הפלשתים מתנחלים בשפלה הדרומית, והת'כר (או — הסקל) נאחזים צפונה משם, בדאר. הישראלים מרחיבים את שטחי התנחלותם, בנסותם לרדת לבקעות, תוך מאבק במערב ובמזרח; במאה ה-12 הם חשופים גם לפשיטותיהם של מדיינים רוכבי-גמלים מהמדבר. באותה תקופה מתפשטים שבטי ארמים במרחב שמדרום-מערב לפרת, ומתנחלים בארם-סוריה.

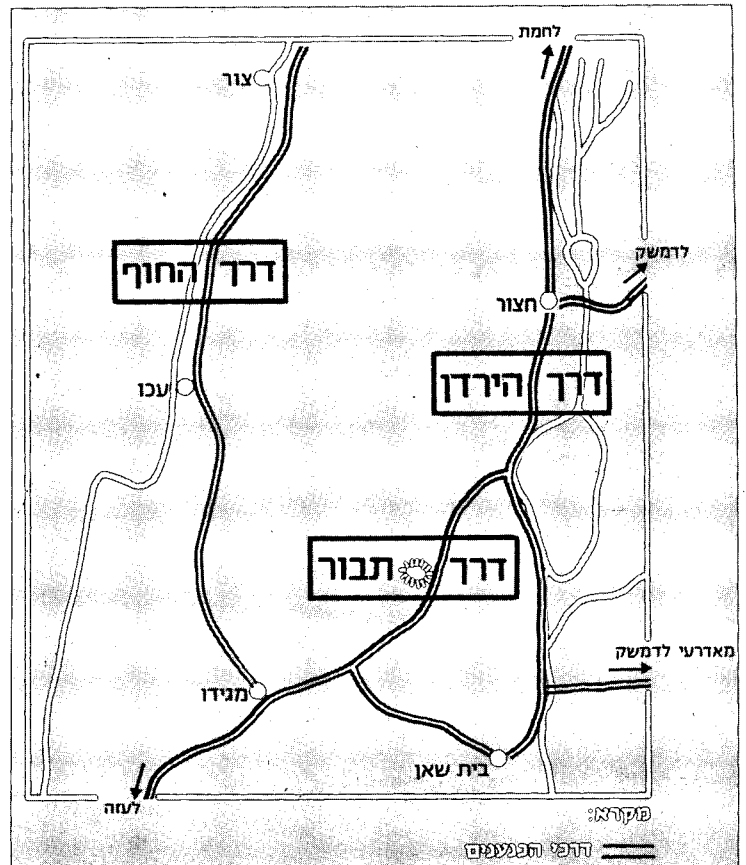
מקורות: אהרונ, אטלס כרטא, מפות 34, 36, 38, 40, 41, 42, 45, 46, 59, 61, 62, 67, 68, 72.
מקרא:

- א. מקורות חוץ:
 עיר בשושלת ה-18
 עיר במכתבי אל-עמארנה
 עיר בשושלת ה-19
 דרך
- ב. מקרא:
 עיר בפרקים על מלחמות מרם ותבור (יהו' יא:15; יב:19-23; שופ' ד:ה)
 עיר בנחלות השבטים או ב"ארץ הנשאר"
 עיר הנזכרת רק במקרא

ערכה של דרך-התבור — הנוחה פחות אך בטוחה יותר. בתקופת מלחמות ותמורות ביבשה השתבשה לעתים התנועה ממזרים צפונית. בנסיבות כאלה גבר הסחר הימי ועלה ערכן של דרכי-הרוחב מנמלי כנען לעבר פנים-הארץ, כגון הדרכים היוצאות מדאר, מעכו, ומצור לעבר חצור ודמשק. מאידך גיסא, שחדים ופושטים מהים דחקו את שיירות-הסחר לנתיבות פנים-יבשתיים.

ניתן לעמוד על התמורות בחשיבותן היחסית של הדרכים בתקופות שונות מתוך שמות הערים הכלולות בתעודות חיצוניות, והשוואתן עם שמות ערים מהמקרא. נתונים אלה סוכמו והוצגו במפה מורכבת (מפה מס' 2).

- מזן העיון במפה נמצאנו למדים:
 ● פרעוני השושלת ה-18 נעו בדרך-התבור ובדרך-הירדן במסעותיהם לביסוס שלטונם בכנען.
 ● לאחר תקופת אל-עמארנה (מחצית המאה ה-14 לפנה"ס), בתקופת השושלת ה-19, שואפים סתי ה-1, רעמסס ה-2 ומר-נפתח לחדש את השליטה בדרך-הירדן, ומתבססים בבית-שאן. דרך-התבור מנוצלת עתה פחות.

דרכי הכנענים

הכלכלה הכנענית התבססה על שליטה בדרכי הסחר ובמר-חבי-השדה הפוריים בחוף ובעמקים, וחייבה את הכנענים לקיים שליטתם במעברי דרכיהם בהר. הדרכים העיקריות מוצגות במרשם מס' 1.

הפרעונים השתבחו בהשלטת ביטחון בדרכי-הסחר הבין-לאומיות, ורעמסס ה-2 התגאה באסלט-השלום המצרי-חתי: „כשיוצא אדם לצ'אהי (כנען), הוא מגיע בשלום לארץ הח-תים”². בימי שלום ורגיעה העדיפו שיירות-הסחר את דרך-החוף ואת דרך-הירדן הנחות יותר לתנועה, ובעיקר נעו בדרך-הירדן. הפרעונים השליטו מדי-פעם מחדש את מרותם לאורך דרך זו. אולם כל-אימת שמתרופף השלטון האימפריאלי, עלולות דרכי-הים ודרך-הירדן כאחת להיחשף לפגיעה: דרך-החוף רגי-שה לפגיעתם של שודדיים, ודרך-הירדן סמוכה לתחום התנח-לותם של שבטי ישראל בעבר-הירדן ובגליל, וחשופה לשוטים מהמדבר. בית-שאן, המבצר המצרי שעל דרך הירדן, תהפוך אז למעוז הנועד לבלום שוטים מהגחית לתוך ארץ-ישראל המ-ערבית. כאשר מתרופף הביטחון בדרכים הנחות יותר, עולה

● כאשר רעמסס ה-3, מהשושלת ה-20, מחדש את השליטה בכנען, שם אף הוא פעמיו למגידו ולבית-שאן.

המקורות המקראיים מלמדים על נתיבי התנועה בעת שנער-כה מלחמת התבור: הקינים נודדים לאורך דרך-התבור עד אלון בצעננים, הסמוכה לקדש שבקרבת דרך-התבור (שופ' ד: 11)³. רמז אחר למקום חניה של הקינים מצוי בשמו של נחל קינא ממזרח למגידו⁴. מנדידת הקינים בין איזור נחל קינא ובין קדש-נפתלי ניתן להסיק שדרך-התבור משמשת את הולכי-הארחות הכנענים בתקופה זו⁵. משמע, דרך-הירדן אינה בטוחה ופתוחה עוד לסחר.

לחצם של הכנענים על נפתלי, על יששכר ועל זבולון נובע, איפוא, מהכרח לקיים בידיהם את נתיבי-הסחר העיקרי שבדרך-התבור. כן נלחץ יששכר במזרח העמק, מתוך העניין הכנעני בקיום הדרך לבית-שאן⁶. עניינם החיוני של הכנענים בדרך-התבור מלמד על השתבשות הדרכים האחרות, ועל פגיעה בסחר הכנעני. בנסיבות אלה חייב לגבור לחץ-התפשטות של הערים הכנעניות על פני הבקעות הפוריות, כדי להרחיב שטחי עיבוד ולהגדיל יכולים. מכאן יסתבר שבימי סיסרא גובר גם הלחץ על שבטי המרכז: יקנעם עשויה היתה ללחוץ על בני מנשה, כדי לקיים בידיה דרך אל עיר הנמל דאר, ולשלוט בשטחי העיבוד לאורך נחלי יקנעם ודליה; תענך ויבלעם עשויות היו לבקש אדמות בעמק דותן, ולהתנגש באפרים ובמנשה. מכאן מובן שגם שבטי המרכז שאפו להפיג את הלחץ הכנעני.

חרושת-הגויים

כאמור, ישב סיסרא בחרושת-הגויים (שופ' ד: 2, 13, 16). במחקר רוחה הנטיה לראות בחרושת-הגויים עיר, בערוץ התח-תון של הקישון⁷. אולם ב' מוזר הציע לראשונה לפרש את המילה „חרושת“ מלשון חורש, לפי אחת הגרסאות של תרגום השבעים, והציע להבין בשם חרושת-הגויים את כל איזור הערים הכנעניות בגליל המיוער. קיבלו ממנו אהרונזי וייבין, אלא שהאחרון מצמצם את האיזור לגליל המערבי⁸.

העניין חשוב להבנת מלחמת דבורה: קשה לאכן עיר אחת בשם זה, אשר בה ישב מצביא החולש על מלכי-כנען, ואשר לא נותר לה כל זכר. כן קשה לקבל שאחרי הקרב נסו כל הכנענים לעבר עיר אחת, וכי שבטים ישראלים רבים נתאספו לרדפם לעבר עיר אחת, בעוד שדבורה שרה על „מלכים“. אבל אם גורסים כי חרושת-הגויים היא איזור הגליל, קשה להבין מדוע ירצו הכנענים להתכנס בעמק הדרומי, ולפנות משם לתבור? הן מוטב היה להם לפרוץ לתוך נחלות יששכר, זבולון ונפתלי מתוך הגליל עצמו, מעורפם של המתכנסים בתבור⁹!

נציע הארה צבאית לבעיה, מתוך עיון בטיבו ובצרכיו של חיל-הרכב — עיקר כוחם של הכנענים. הללו לא יכלו לקיים ריכוזי רכב וסוסים רבים בהר. הסוסים היו זקוקים לשפע מים, ולשדות מרעה ומספוא. המרכבות יכלו להתפרס לקרב רק בבקעות נוחות לתמרון, אך בימי רגיעה נשלחו בוודאי פלגות-רכב לוודא שליטה בדרכים. במעבריה נחקשו נתקשו הרכבים, ול-עתים נהגו לטלטל מרכבות על בהמות-משא במעברים תלולים. כבר מניתוח זה משתמעת מסקנה, שמא יש לבקש את חרושת-הגויים באיזור עמק-יזרעאל ובגבעות החורש העוטרות את מערבו.

עתה נשים לב לכך שהשבעים, לפי מרבית הגרסאות, נתקשו במילה „חרשׁת“ המקראית, והביאו אותה כלשונה, בתעתיק ליוונית: „אַריסוֹת“, ואילו את המילה „גויים“ תירגמו „תון אֶתְנוֹן“ (הגויים). לפי הכתיב המקראי החסר נשער שהשבעים קראוה „תַרְשׁוֹת“ או „תַרְשׁוֹת“, ואולי היה ניקודה המקורי „תַרְשֶׁת“, או „תַרְשֶׁת“¹⁰.

נוסיף לכך את הידיעות הרבות על כך שאדמות העמק המרכזי והמערבי הופקעו בתקופות ארוכות לנחלות-מלך. מכ-תבי בירידיא, מלך מגידו, מעידים על חובתו לחרשן עבור פרעה ולשמרון ברכב ובחיל¹¹. יששכר היה למס-עובד לכנענים בשדות העמק (בר' מט: 15). הגלגל נתהפך בימי דוד, ונראה שבימי הושמו הכנענים בעמק למס¹². ברשימת מסע שישק נזכרת „יד-המלך“, וייתכן שמקומה באיזור בית-שערים¹³. אחרות-מלך נרחבות מצויות באיזור זה גם בימי בית-שני ובתקופת המשנה¹⁴. מכאן עולה המסקנה ששדות החרש הנרחבים בעמק יזרעאל ובעמק זבולון, בהם הושמו בני ישראל למס עובד, עשויים היו להיקרא בישראל בתקופת השופטים, ודווקא אז ולא בתקופת המלוכה, בשם „תַרְשֶׁת הגויים“ או „תַרְשׁוֹת הגויים“*. ויש לתת את הדעת על כך שגויים שונים, ולא רק כנענים, ישבו בעמק. חנו בו נוודים, קינים ושבטי כושים-מדיינים¹⁵. לסיכום, נראה כי חרשת/חרושת-הגויים היה שמו של מרחב העמקים. סיסרא עצמו ישב באחת הערים המרכזיות שבעמק, ונראית מכולן מגידו, שעל אס-הדרכים, או תענך, הסמוכה לה. לכאן כינס את חילות המלכים, ומכאן יצא לעבר התבור**.

רקע כרונולוגי

הכרונולוגיה של תקופת הכיבוש וההתנחלות שנויה, כידוע, במחלוקת (וכרוכה בפלוגתא על מועד יציאת מצרים). כל שיטה שואפת לערוך לפחות את המאורעות העיקריים של תקופת השופטים בסדר כרונולוגי רצוף, תוך תיאום עם אירועים חיצוניים, ואין לדון באירוע כלשהו בפני עצמו. אולם גם אין לגרוס, שחוקר הקובע מועד מאוחר ליציאת מצרים, ייגרר ממילא לאחר את מלחמת דבורה, ולהפך. לפיכך נצטמצם במידת האפשר בבדיקת הרקע הכרונולוגי של מלחמת התבור, אך בהכרח נייחס אותה לאירועים שלפל הדעות סמוכים היו לזמן המלחמה.

הכל מסכימים שהמלחמה יכלה לפרוץ רק בתקופת רפיון

* אין קושי דקדוקי בהצעות הניחוח: השוה מַחְרַשְׁתו/מַחְרַשְׁתו (ש"מ א יג: 20), מַחְרַשׁוֹת (ש"מ ש"מ: 21).

** מלכי ישראל ויהודה קיימו בידיהם נחלות-מלך נרחבות. „משפט המלוכה“ מכיר בזכות המלך לקחת מן העם לעיבוד שדותיו. „לְחַרְשׁ חֲרִישׁוֹ וּלְקַצַּר קְצִירוֹ“ (ש"מ א ח: 12). נזכר גם פקידו של דוד, המופקד על „עֲשֵׂי מִלְאֲכַת הַשָּׂדֶה לְעֲבֹדַת הָאֲדָמָה“ (ד"א כו: 26). עוזיהו מלך יהודה הרחיב את שטחי המרעה והעיבוד ובנה ביצורים לאבטחתם: „ויבן מגדלים במדבר ויחצב בורות רבים... ובשפלה ובמישור אכרים... כי אוהב אדמה היה“ (ד"ב כו: 10). יותם בנו, שמשל כעוצר בימי אביו, נהג כמותו: „וערים בנה בהר יהודה ובתַרְשִׁים בנה פִּירְנִיּוֹת ומגדלים“ (ש"מ כו: 4). אילו מגדלים בנה יותם? נהגו לפרש שבנה מגדלים באזורים מיוערים ומסולעים¹⁶. אמל לשם מה נדרשו מגדלים בשטחי חורש? לעומת זאת, דווקא מן ההקבלה למעשי עוזיהו אפשר ללמוד שיותם בנה בירנאות ומגדלים באזורי מרעה ושדות חריש. „תַרְשִׁים“ בפסוק זה עשויים להתבאר כשטחי חריש¹⁷. ומוצע להבין במשמעות זאת גם את שמה של קיר חרש/חרשת במואב. הארץ ידועה כארץ המרעה והמקנה. אבל דווקא סביבת קיר-מואב ידועה כאיזור שדות וגנים (מ"ב ג: 25).

בקבלנו את הנתונים הארכיאולוגיים והחיצוניים, נעיין גם במסורות המשוקעות במקרא — בספר יהושע ובספר שופטים — ובמקורות אחרים. ראוי להדגיש: החוקרים נטו לקבל את סדר המאורעות העיקריים לפי המסורת, אף כי היו חלוקים בדבר מועדי המאורעות.²⁸

מועד המלחמה – מוקדם או מאוחר?

נציג את הקשיים הכרונולוגיים הניצבים בפני כל אסכולה. כולן מתלבטות בדבר הזיקה בין יבין וסיסרא. בטרם נברר קושיה זו, נסקור את הקשיים המיוחדים לכל אסכולה — המקדימה והמאחרת — ונכריע בינן.

האסכולה המאחרת מתקשה להסביר:

● מדוע לא השתתף שבט דן במלחמה, לאחר שכבר נדד צפונה והתנחל מצפון לנפתלי?

● מדוע אין זכר לפלשתים במלחמה, והרי מימי רעמסס ה-3 הם מוצבים במרכזים שבעמק?

● האם ניתן לראות סמיכות-זמנים בין ימי דבורה וימי גדעון ואבימלך?

האסכולה המקדימה מתקשה להסביר:

● מדוע לא השתתף דן במערכה, בעודו בנחלתו הדרומית? והרי שבט בנימין נחלץ לעזרה?

● אם התנהלה המלחמה לפני התנחלות הפלשתים, מה לשמגר בן ענת ולשירה?

● מדוע לא נזכרה מגידו, בעוד שנזכרה תענך, והרי שתי הערים עמדו על תלן במאה ה-13 לפנה"ס, לפי הממצא הארכיאולוגי?

נפתח בקושיה הארכיאולוגית. אין הממצא במגידו ובתענך יכול ללמד על סיבות חורבן. במקרא אין רמז לכך שהישראלים המיטו חורבן על אחת מהן. אדרבה, לפי ספר שופטים: „ולא תוריש מנשה... את תענך ואת בנותיה... ואת יושבי מגדו ואת בנותיה ויִזְאָל הכנעני לשבת בארץ הזאת. ויהי כי חזק ישראל וַיִּשָּׁם את הכנעני למס והוֹרִישׁ לא הוֹרִישׁוּ” (שופ' א: 28-29). משמע, אין בממצא הארכיאולוגי במגידו ובתענך להצביע על מועד המערכה.

עתה נברר את הזיקה בין ימי דבורה וגדעון. השירה מזכירה את שבט „מכיר” ולא את מנשה, אולם מאז ואילך אין יחידה שבטית זאת נזכרת עוד בארץ-ישראל המערבית; לעומת זאת ידוע מכיר כיחידה שבטית המתנחלת בגלעד. גדעון עצמו הוא מבית אביעזר, הדל באלפי „מנשה” (שופ' ו: 15). מנשה ירש חלק מנחלת יששכר: „ויהי למנשה ביששכר” (יה' יז: 11), ואף עין-דור כלולה עתה בנחלת מנשה. מסתבר שהתפתחויות אלה נובעות ממלחמת דבורה: שבט יששכר נחלש, שבט מנשה נדחק לתוך נחלתו. ובאילו נסיבות עקר מכיר לעבר-הירדן? בתיאב המתייחסים על השבט כבר הקדימו והתנחלו בעבר-הירדן ככל הנראה לפני המלחמה. אולם הללו נזכרים בשירה בשם „גלעד” אשר „בעבר הירדן שכן” (פס' 17). ואילו חלק מבני מכיר ממערב הארץ עקרו מזרחה אחרי המלחמה, בעוד הנותרים ממכיר במערב מתכננים מעתה מנשה. קשה להניח שהכנענים, אחרי מפלתם בתבור, הצליחו בכוחות עצמם לעקור את בני מכיר. לעומת זאת ניתן לשער שהשלטון המצרי המת-

של השלטון המצרי בארץ. להלן יפורטו תאריכים מוסכמים ותקופות הרפיון המצרי:²⁸

● רעמסס ה-2 מלך זמן רב מאוד, משנת 1290 לפנה"ס. לאחר מערכת קדש על-נהר ארנט (1286 לפנה"ס) עשה שלום עם החתים בשנת 1270 לפנה"ס. רפיון השלטון המצרי החל בימי זקנותו, מהרבע השלישי של המאה עד מותו בשנת 1223 לפנה"ס.

● חורבן חצור אירע, לפי הממצא הארכיאולוגי, בשנת 1225 לפנה"ס, לערך.

● מרנפתח יצא בשנה השלישית לשלטונו לדכא תסיסה כל-לית בכנען, שנבעה, כנראה, מהתקוממות כנענית וכן ממפלת חצור בפני בני ישראל.¹⁹

● בשנה החמישית לשלטונו נלחם מרנפתח בגל ראשון של גויים שפגע במצרים ממערב.

● אחרי מות מרנפתח חלה במצרים תקופת-ביניים של שלטון מעורער, הידועה כ„איִנְטֶרְגֶּנוֹם הסורי” (לערך 1200-1190)²⁰.

● רעמסס ה-3 הצליח להדוף גלים חזקים של גויים-הים: הוא היכה כוח ימי שפלש ליאורי הדלתא, והדף כוחות יבשתיים אי-שם בחוף כנען (לערך בשנת 1186 לפנה"ס). לאחר-מכן חיזק את שלטונו בארץ-ישראל, והציב חיל-מצב פלשתי בבית-שאן. מעתה התנחלו פלשתים בשפלה הדרומית.

● השלטון המצרי בארץ החזיק מעמד עד ימי רעמסס ה-6 במחצית המאה ה-12²¹, ודעך מאז.

לתאריכים אלה נצרף ממצאים ארכיאולוגיים, אשר להם נגיעה אפשרית לענייננו:

● מוקנותו של רעמסס ה-2 ועד ימי רעמסס ה-3 פקדו חורב-נות את ערי החוף הכנעני, אבל אין ודאות בשאלה מי גרם לחורבנות: גויים-הים במסעותיהם, הפרעונים בעת שחידשו של-טונם תוך דיכוי הכנענים, או גורמים אחרים.²² ביפו נערכות לאחרונה שוב חפירות, בניהול ד"ר קפלן. בסיכום ראשוני של התוצאות מציג החופר שני חורבנות רצופים, ומייחסם לגויים-הים:

א. יפו חרבה בסוף ימי רעמסס ה-2, לערך 1230 לפנה"ס.

ב. העיר נבנתה מחדש בימי מרנפתח, לאחר מסעו לכנען, לערך 1215 לפנה"ס.

ג. העיר חרבה בראשית ימי רעמסס ה-3, לערך 1190 לפנה"ס.²³

מועדים אלה כרוכים בהופעת הפלשתים בארץ; כזכור, שרה דבורה על שמגר בן ענת, שנלחם בהם.

● העיר תענך חרבה לערך בשנת 1125 לפנה"ס, ומגידו היתה חרבה בתקופה 1150-1100 לפנה"ס. אולברייט סבר שה-מערכה התנהלה בעת שמגידו היתה חרבה: החופר לאפ, וכן מלמט, סברו שתענך חרבה אולי עקב מפלת סיסרא.²⁴

● זמן רב שררה מחלוקת בדבר מועד התנחלותו של שבט דן בצפון הארץ. חוקרים נטו להקדים את נדידת השבט צפונה לפני מלחמת דבורה.²⁵ החפירות בתל אחרי מלחמת ששת-הימים מאפשרות לקבוע עתה שהעיר נכבשה „ככל הנראה, בשלהי המאה ה-יב”²⁶.

● לפי סדר המאורעות בספר שופטים, מסכימים כל החוקרים שגדעון פעל אחרי דבורה. רמיזה כרונולוגית לתקופת גדעון נמצאה בשכם: העיר חרבה בימי אבימלך, כמתואר בפרק ט: 43-49, והחופרים קובעים את החורבן בשלהי המאה ה-יב.²⁷

חדש, תוך הצבת כוחות בבית-שאן, יכל לדחוק את מכיר מז-
רחה ולדחוף בתי-אב מן השבט, ובהם בית אביעור, אל עפרה
שמצפון לעמק (אטלס כרטא, מפה 72).*

ניתוח זה מצביע על כך שאחרי מלחמת דבורה עוד ארעה
התאוששות מצרית, ואילו מלחמת גבעון באה בעת שהעמק
היה פרוץ למדיינים, אחרי התרופפות האחיזה המצרית. השינוי
בכינויים השבטיים ממכיר למנשה מרמז אף הוא שרווח-זמן
ממשי מבדיל בין מלחמת דבורה ופשיטות המדיינים.²⁹

נותרו הקושיות הכרוכות בגויי-הים בכלל, ובפלשתים בפרט.
שבט דן נזכר בשירה בביטוי הסתום: „ודן למה יגור אניות”
(פס' 17). נהגו לפרש את „יגור” מלשון מגורים, אבל כל
הפירושים דחוקים, כשהם מנסים לישב את הביטוי עם התנחלות
הדנים בצפון, הרחק מן הים. כאן מוצע לבאר את המלה מלשון
מגור-פחד מפני אניות. כלומר, בעת המלחמה עדיין שאף דן
להתיישב בנחלתו שבשפלת החוף.³⁰ השבט לא הצטרף למל-
חמה בצפון, כי פחד מגויי הים, הפושטים מן החוף, ואולי
חודרים גם במעלה הירקון באניותיהם. פירוש כזה מסתבר לגבי
תקופה, בה גברו נדודיהם ופשיטותיהם של גויי-הים.

על שמגר בן ענת נאמר רק שהיה אחרי אהוד בן גרא, „ויד
את פלשתים שש מאות איש בַּמִּלְחָמָה הבקר ויושע גם הוא את
ישראל” (שופ' ג: 31). דמותו לוטה בערפל, ואין לדעת אם
ישראלי או כנעני היה.³¹ יש להסביר את הזכרת הפלשתים
בהקשר לגיבור הנזכר בשירת דבורה, כי לכל הדעות התנחלו
הללו בארץ בימי רעמסס ה-3 ואילך, ולא לפני כן. נציין תחילה
שבמקורות המקראיים על תקופת ההתנחלות נזכרו רק הפלש-
תים, ולא נזכרו גויי-ים אחרים, אף כי במקורות-חוץ נזכרים
גם התיכר (שנאחזו בדאר) והשרדנים.³² מכאן מותר לשער כי
הכינוי „פלשתים” בספר שופטים מוסב על גויי-הים בכלל,
ולאו דווקא על הפלשתים בלבד.

כן נביא בחשבון שהתעבורה הימית ביס-התיכון בעולם
העתיק היא בעיקרה תעבורת-חופין: הניווט נוח יותר לשייטי-
חופין, הנוהגים להעלות את הספינות הקטנות והקלות לחוף
בלילות. הספינות זקוקות למעגנים קרובים יחסית, המעניקים
מחסה כלשהו בעת סערות, והספנים זקוקים לצידה ולמי-שתייה.
זהו הרקע — עוד דורות רבים לאחר ימי השופטים — לשילוב
בין מסעות ימיים ויבשתיים, וגם לפעולת שודדי-הים, שהגיעו
ממארביהם בחוף אל נתיבי שיט-החופין, והתנכלו גם לאוכלוסי
החוף.³³

עוד ניתן דעתנו על כך שהתפשטותם של גויי-הים לאורך
חופי כנען לא היתה חד-פעמית: בני עממים אלה הגיעו למצרים
ולחת כבר מאמצע המאה ה-14, ובמכתבי אל-עמארנה נזכרו
שרדנים בין השכירים שבצבא המצרי בסוריה. שוב נחתו שרד-
נים בחוף המצרי כבר בראשית שלטונו של רעמסס ה-2 ולחמו
בצבאו בקדש. אותה שעה לחמו גויי-ים גם בצבא ההתיכר.³⁴
נסמך לכך את השערתו של קפלן, שגויי-ים החריבו את יפו
בסוף ימי רעמסס ה-2. אם כן, מצאנו רקע סביר למעשה שמגר
בן ענת בתקופה זאת: השתמר כאן זכר להתנגשות מוקדמת
בין פושטים מן הים ובין תושבי הארץ, כנענים וישראלים.

* בית-שאן לא נזכרה בין עריהן של מלכי-כנען שאותן ניצח יהושע
(יהו' יב). וכן לא נכללה כלל בספר שופטים. פרט לכך שזכרה
ברשימת הערים אשר שבט מנשה לא הוריש אותן (שופ' א: 27,
השוה יהו' יז: 11), אף כי עמדה על תלה במרבית זמנן של השושלות
ה-19 וה-20 (אנצ'ר א, עמ' 67-65, 73).

התנגשויות כאלה יכלו לחול בימי רעמסס ה-2 ובימי מרנפתח,
עוד לפני מלחמת דבורה, ואפילו לפי הצעת המקדימים.*
הערכה כזאת עשויה להסביר גם את לחצם של גויי-הים
על שיט-החופין ועל תנועת השיירות בדרך החוף של כנען:
„בימי שמגר... חדלו ארחות”. לחץ זה עשוי היה לדחוק את
הכנענים להפנות את סחרם לדרכים פנימיות.
ניתן לסכם, שסביר ליחס את מלחמת דבורה לאחת מתקופות
הרפיון הזמני של השלטון המצרי, כאשר כבר פגע לחצם
של גויי-הים בכנענים, בשליש האחרון של המאה ה-13
לפנה"ס.

מלחמת חצור ומלחמת דבורה

אם מלחמת דבורה התנהלה במאה ה-13 לפנה"ס, שמה מתוך
כך הקדמנו מעבר למידה האפשרית את כל פרשת הכיבוש ואת
ראשית ההתנחלות? השאלה עולה מתוך כך שדין מכאן,
לעומת אהרונ ויבין מכאן, חלוקים בדבר הזיקה בין חורבן
חצור וראשית ההתנחלות בגליל:

● ידן גורס שכיבוש חצור קדם לעיקרה של ההתנחלות
בגליל.

● אהרונ סבור שכמה דורות של התנחלות קדמו למלחמת
מרום, ודומה דעתו של ייבין.³⁵

אולם כל בני הפלוגתא מקדימים את מלחמת דבורה, ולפיכך
אפשר להימנע מגקיטת עמדה, כי זמן הכיבוש וראשית ההתנח-
לות אינו מכריע כשלעצמו לגבי זיקת-הזמנים בין מלחמות
מרום והתבור.

לכירור זיקה זאת, יש להכיר בכך שהמקורות המקראיים
כורכים את סיסרא ביבין, אף כי פרק יא ביהושע אינו מזכיר
את סיסרא, ויבין אינו נזכר בשירת דבורה. עורך ספר שופטים
אמנם עירבב מוקדם ומאוחר בפרק ד', אבל הוא בודאי הסתמך
על מקורות קדומים הקושרים את סיסרא ויבין יחד. אחד המז-
מורים הקדומים בספר תהלים הוא מזמור פג, מסוף תקופת
השופטים או מראשית ימי שאול המלך.³⁶ המזמור קורא לאלהים
לפגוע בגויים הנועצים יחדיו על ישראל:

עשה להם כמדון	כסיסרא כיבין בנחל קישון
בשמדו בעין דאר	היו דמן לאדמה
שיתמו נדיבמו כערב וכזאב	וכזב וכלמנע כל נסיכמו
	(פס' 10-12).

* זהו הרקע המשותף לשבט דן בנחלתו הדרומית. עד שנדחק ממנה,
ולפעולתו של שמגר בן ענת. יש מהמשתתף במסורות על שמגר ועל
שמשון הדני, ועל לוחמים אחרים נגד הפלשתים: בכל המסורות
האלה מתוארים גיבורים בודדים ולא שופטים-מפקדים, והללו הצ-
טינו בידם החזקה ובנשקם הפרימיטיבי: שמגר לחם במלמד הבקר;
שמשון היכה אלף איש בלחי החמור (שופ' טו: 16); שמה בן אגא
הררי התייצב יחידי להציל חלקה מידיהם; ואלעזר בן דדי (קרי —
דוד) — דבק ידו אל החרב (דה"ב כג: 10-12). אולם במסורת ספר
שופטים נקטת דווקא הבחנה ברורה בין שמגר, הנזכר בראשית הספר
— אחרי אהוד ולפני דבורה — ובין זמנו של שמשון, הלוחם בפלשתים
לאחר שהעמיקו להתפשט בשפלה עד מרגלות ההר.

הפסוקים עומדים ברישומה של מלחמת גדעון במדיינים *.
אך קטע קצר כורך יחד את סיסרא, יבין ונחל קישון.
פסוקים סתומים בשמואל א' יב מדברים על צוררי ישראל
ועל מושיעיו: „וימכר אתם ביד סיסרא שר צבא חצור וביד
פלשתים וביד מלך מואב... וישלח ה' את ירבעל ואת פְּדָן ואת
יפתח ואת שמואל ויצל אתכם...” (פס' 11). שוב — זיקת
סיסרא לחצור.

ניתן להבין את הקשרים בין חצור וערי הגליל ובין ערי
העמק והחוף, לאור קשרי הסחר בין הגליל והעמקים ונטייתן
של ערי כנען לגבש בריתות-ערים. הדרכים מהחוף ומהדרום
נפגשו בחצור, ובתקופת אל-עמארנה זכתה חצור לשגשוג
מובהק, המצדיק את התיאור המקראי: „כי חצור לפנים היא
ראש כל הממלכות האלה” (יהו' יא: 10) ³⁸. כן מסתברת חלוקת
מרחבה של „ממלכת חצור” לשני חלקים, תוך הפקדת הממשל
והפיקוד בדרום בידי סיסרא כשר-צבא מטעם יבין ³⁹.*.
לפי ספר יהושע באו רק שלוש ערים לעזרת מלך חצור
במרום: מדון (היא מרון או מרום?), שמרון ואכשף (יהו' יא:

1).⁴⁰ אמנם לפי גרסת הספר רדפו בני ישראל את הכנענים המו-
בסים למרחקים והנחילו מפלה מלאה לכל מלכי צפון כנען.
אולם גם גרסה זאת מסייגת ואומרת: „את חצור לבדה שרף
יהושע” (פס' 13), ועדות זו דווקא זכתה לאישור ארכאולוגי.
לעומת זאת מגלה פרק א' בספר שופטים שנפתלי לא יכול
להוריש את בית-ענת ואת בית-שמש, שאינן רחוקות מחצור
(פס' 33). מכאן שבני ישראל לחמו במי-מרום בעיקר נגד
כוחות מקומיים שהספיק מלך חצור לקבץ מסביבתו הוא ⁴¹.
והיכן היה סיסרא בעת המלחמה? פרשנים מסורתיים, וחוק-
רים המקדימים את חורבן חצור למלחמת התבור, גורסים
שסיסרא השתתף במערכה, ונמלט עם שרידי חיל-הרכב לחרושת
הגויים ⁴². אולם ניתן לשער שמלחמת מרום נתרגשה על הכנ-
ענים בעוד סיסרא מרותק למשמרתו בדרום, כי בתקופה זו רבה
סכנתם של גויי-הים, והכנענים חייבים היו להיכון גם לתגובה
מצרית, לאחר התקוממותם.
נציג בהקבלה את מלחמת מרום ואת מלחמת התבור, לפי
המקרא:

מלחמת מרום	מלחמת התבור
ציוני-זמן:	המלחמה מיוחסת ליהושע. יבין נזכר, אך לא סיסרא
האויב:	חצור, ושלוש ערים
הכוח הישראלי:	צבא יהושע עולה מן הגלגל
הקרב:	התנפלות-פתע על הכנענים בחנייתם
התוצאה:	הישג מקומי: חורבן חצור, והקלת ההתנחלות בגליל
	הישג ארצי: לא הוחרבו ערים כנעניות, אך הופג הלחץ הכנעני על שבטי הצפון והמרכז

הקבלה זאת מוליכה למסקנה שקשה לקבל גרסה, לפיה
קדמה מלחמת התבור לחורבן חצור:
● קשה להניח שהישראלים העזו להקדים ולצאת למערכה-
רבתי נגד רכב-הברזל בעמק, לפני שזכו בהתנפלות-פתע על
כוח כנעני מצומצם ומבודד בהרי הגליל.
● כיצד הסתכנו בני נפתלי, נטשו את ישוביהם ללא מגן
ויעלו לתבור, בעוד חצור מאיימת עליהם מעורפם?
● מה פשר המסורת האפריימית על סיועו של יהושע לשבטי
הצפון בהכרעת חצור, אילו נותרו ערי הגליל לפליטה אחרי
שכבר הצליחו בני נפתלי ואחיהם להכריע את עיקר הצבא

* קוטשר, ובעקבותיו מזר ומלמט, ראו ב„דמן לאדמה” ציון גיאוגרפי
על לכידת מעברות הירדן עלי ידי המדיינים באזור אדס-העיר (גשר
דאמיה בימינו) ³⁷.

** בערך באותה תקופה מצויות עוד ממלכות, אשר בשל בעיות
ביטחון בנבולותיהן, חולקו לשני מרכזי-כוח, האחד — בשליטתו
האישית של המלך, והאחר — בפיקוד שר-הצבא:

● לאחר מות שאול ישב אישבת בנו במחניים. בעוד אבנר, שר-
צבאו, מנהל את המלחמה נגד דוד בנחלת בנימין (ש"ב ב: 9, 12).
● הדדעור מארם-צובא, החולש על כל ממלכות ארם בימי דוד, יוצא
בעצמו צפונה אל מעבר לנהר פרת, ומשגר את שובך, שר-הצבא,
דרומה לחילם, לקראת דוד (ש"מ"ב: 16-18; וזה עיקר, לעומת דה"א
יט: 16-18).

הכנעני בעמק? מדוע הוצרכו עוד לעזרה?
לעומת זאת, אם נגרוס שחורבן חצור קדם, מסתברים
הדברים כלהלן: בהשראת משה ויהושע נחלצים שבטי
בית-יוסף לסייע לאחיהם בצפון להכריע את חצור, שאימה
ממזרח על התנחלותם במרכז הגליל. מסורת אפרים מתפ-
ארת בעזרת השבט לשבטים שבקצות הארץ: „קרני ראם
קרניו בהם עמים יגַח יַחְדּוּ אפסי ארץ” (דב' לג: 17) *.
זאת בין השבטים שמדרום לעמק יזרעאל ומצפון לו, חיזקה את
אחוות-הדם וחישלה את תודעת כלל-ישראל, המשתקפת לעיני
הסופר המצרי, שניסח את אסטלת מרנפתח ⁴³. דבריו קובעים
עובדה רבת-משמעות: אין המצרי מדבר עוד על שבטים בפני
עצמם, לעומת מקורות מצריים קודמים שהזכירו שבטים ובתי-
אב מישראל ⁴⁴. השבטים התלכדו מאז; בתודעתם העל-שבטית
ובאמונתם המשותפת בה הפכו ל„ישראל” ⁴⁵.

סיוע קודם של אפרים לצפוניים עשוי להסביר גם את זכותה
של דבורה לתבוע מברק הצפוני למלא את התפקיד הקרבי
העיקרי במלחמה, הנועדת להקל גם את הלחץ מעל שבטי

* עדות אחרת לנכונותם של בני אפרים להיחלץ לעזרה, בתקופה
הקדומה של ההתנחלות, באה מפרשת אהוד בן גרא מבנימין. שתקע
בהר אפרים „וירדו עמו בני ישראל מן ההר” (שופ' ג: 27).

המרכז*. ההישג הישראלי הקודם בקרב־ההפתעה עשוי לחזק את בטחון הישראלים בכוחם לגבור על הכנענים במערכת שדה**.

לסיכום, נראה שסיסרא שימש שר־צבא יבין בתקופה שקד־מה לחורבן חצור. אחרי החורבן פגע מרגפתח בערי־כנען, וביסס מחדש, לזמן־מה, את שלטון המצרים. הכנענים התאוששו, וסיסרא קיים את שלטונו. הוא הגביר את לחצו על ישראל, מתוך ששקד לקיים את הקשר בדרך־התבור עם הערים הכנע־ניות בבקעת כינרת. באותן שנים באו הכנענים עצמם בלחץ גויי־הים. אולי שאבו בני־ישראל אומץ להתקומם נגד הכנענים אחרי חורבנה של אחת מערי החוף. האם היתה זאת ליבנת, או דאר? ⁴⁷ נראה שעשרים שנות לחצו של סיסרא החלו סמוך למות רעמסס ה־2, ונמשכו בימי מרגפתח. אם כן, אולי התחור־ללה מלחמת התבור כ־10-15 שנים אחרי חורבן חצור, בשלהי המאה ה־13 לפנה"ס.

האם בין „השופטים הקטנים” היו מצביאי שבטיהם במלחמת דבורה?

בספר שופטים נזכרו „שופטים קטנים” בשתי קבוצות:
א. אחרי תולדות אבימלך בן גדעון — נזכרים תולע בן פואה ויאיר הגלעדי (שופ' י: 5-1).

ב. אחרי תולדות יפתח — נזכרים אבצן מבית־לחם, אילון הזבולוני ועבדון בן הלל הפרעתוני (שם יב: 8-15).

הוצע לראותם כשופטים של ימי השלום, שבאו על ישראל לאחר שהדף גדעון את המדיינים, ומכוח ההכרה בשלטונו הוא ⁴⁸. אולם עצם חלוקתם לשתי קבוצות, המשובצות בזמנים שונים במסורת הספר, עשויה להעיד שאינם בהכרח בני תקופת רגיעה אחת. כמו כן הם מתייחסים לאזורים שונים, ודומה שהעורך קיבצם יחד בגלל מיעוט הידיעות עליהם ⁴⁹.

לרוב קנה שופט את סמכותו שלטונו מכוח גבורתו ונצחונו במלחמה*. נוכל לשער שבין השופטים מימי פרוזן ושלום יש שעלו למעמד שופטים מכוח הנהגתם במלחמת דבורה, כשם שאחרים אולי הנהיגו את בני שבטם בימי גדעון.

והנה, אחד השופטים הקטנים, עבדון בן הלל, מכונה על שם מקומו „פרעתון בארץ אפרים בהר העמלקי” (שופ' יב: 15), וסופר על עבדון שהיה מבורך בבנים ובבני בנים „רוכבים על שבעים עִרִים” (שם יב: 14). אך גם דבורה שרה על הלוחמים „מני אפרים שרשם בעמלק” (שם ה: 14), ופונה אל „רוכבי אתונות צחורות” (שם ה: 10). האין הכתובים המקבילים מדב־רים באיש אחד? אם כן, אך טבעי לשבט אפרים — שמקורו נבעה יוזמת המלחמה — שיפאר במסורותיו מנהיג שלחם בכנענים בעמק, בעת שדבורה הלכה לתבור.

רמז נוסף עשוי להצביע על עבדון כעל מפקדם של בני אפרים במלחמת דבורה. ניטול משמואל ב' פרק יב את הפסוקים על משעבדים ומושיעים, וננסה להקבילים:

משעבדים (פס' 9)	מושיעים (פס' 11)	הערות
א. ?	ירבעל	המדיינים לא נזכרו בין המשעבדים
ב. סיסרא שר צבא חצור	בָּדָן	הקבלה זאת נובעת מהקבלות ג־ד
ג. מלך מואב (?)	יפתח	נתחלף מואב בעמון (וכך גם בשופ' יא: 15, 24-25)
ד. פלשתים	שמואל	

מאיזור קדש לאורך דרך־התבור ודרך־חגתון. אך אין לדעת מתי עלה בכוחו להשתלט על הערים הכנעניות לחוף הכינרת — חמת, רקת וכנרת ⁵¹.

יששכר הותש במאבקי ההתנחלות נגד הכנענים והמדיינים, והפך למס־עובד עד ימי דוד ⁵². אך לא כל השבט בא בעול. דומה ששוחרי החופש מקרב השבט תרו להם נחלה בהר: מדרום לעמק מצוי שופט „קטן” מיששכר, תולע בן פואה, היושב בשמיר שבהר אפרים (שופ' י: 1). מצפון לעמק חלה הסתעפות שבטית והתפשטות מרחבית: נראה שבתי־אב מזבולון קנו להם עתה מעמד של שבט בפני עצמו, והתנחלו מהתבור מערבה לעבר החוף. נחלתם כללה את חגתון, את שמרון ואת יפיע — ערי כנען לפנים ⁵³. בידי יששכר נותרה הרמה מהתבור מזרחה והאיזור בו נערך הקרב על הערים אנחרת וקשיון (יהו יט: 23-17). בתבור גבלו מעתה נחלות שני פלגי יששכר בנחלת נפתלי ⁵⁴. ברכת משה כורכת את זבולון ויששכר יחדיו „שמח זבולן בצאתך ויששכר באהלך. עֲמִים הָרַ יִקְרָאוּ שֵׁם יוֹבָחוּ זִבְחִי

כאן נסמך בדן לסיסרא, והדמיון בין בן לעבדון אומר דרשני. השבעים קראו „ברק”; נמצאת למד שביקשו להקביל מושיעים לאויבים, ולכן המירו את בן הבלתי־ידוע בברק הידוע ⁵⁰. כמובן אין כאן כל דאות, אלא השערה, שיש בה כדי לקשור את הופעתו של שופט בהר־אפרים עם חלקו של השבט במלחמה, שהפיגה את הלחץ הכנעני באיזור זה.

התנחלות לאחר המלחמה

הניצחון בתבור ובעמק פתח מרחבים להתנחלות. בתיאור נחלתו של נפתלי נזכרה אֶלּוֹן כְּצַעֲנָנִים בקצה גבולו, אולם נכללו בנחלתו גם ישובים בקרבת התבור (יהו יט: 32-38). דומה שבעקבות נצחונו הרחיב נפתלי תחומו לדרום־מערב

* האם יצא שמו של ברק בן אבינועם לפניו בשבט אפרים, כי נלחם עם בני נפתלי על מי־מרום. במלחמה המיוחסת ליהושע? ** השתתפותו של שבט בנימין במלחמת דבורה מחזקת את הטענה לאיחור המלחמה עד לאחר חורבן חצור. אין השתתפותם של הבני־מינים במערכה הצפונית סבירה בתקופת לחץ מואבי על נחלת בנימין. לעומת זאת היא מסתברת יפה אחרי מלחמת אהוד בן גרא. בה סיעו בני אפרים לבנימין ⁴⁶.

* דבורה חורגת מכלל זה. שכן זכתה להנהגה מכוח אמונתה ואישיותה. לכן, אף כי גם היא שופטת — „שִׁפְטָה אֶת הָעָם בִּימֵי הַהוּא” (שופ' ד: 4) — כונתה בספר „נביאה”!

צדק... (דב' לג: 18-19)⁵⁵. הכל גורסים שמדובר כאן בתבור, ומותר לשער שראשית קדושתו של ההר בישראל נעוצה בניצחון שהושג למרגלותיו.

סיכום

נסינו ליטול את המידע על המערכה, ולהסיק ממנו על נסיבות המלחמה ועל מקומה בהתנחלות. ככל שרחקנו מזירת המערכה עצמה, הפלגנו מהידוע אל המשוער. אך השערות אלה מעוגנות בחקר המערכה, לפי המקרא והמצא הארכיאולוגי מהשנים האחרונות — כמו הממצא בדרך, שקבע את מועד נדידת הדגנים אל מקורות הירדן — ולכן אולי יש להשערות אלה אחיזה במציאות המקראית. יבוא המחקר בעתיד ויוכיח. ואף כי רבו הסתומות והנסתרות בפרטים, גלוי וברור הוא העיקר: מלחמת דבורה הכריעה בדורה, וקבעה „ברכה לדורות" של התנחלות העם בארצו.

מקורות

- קיצורי הספרים הנזכרים בביבליוגרפיה — ראה בהערות לחלק א' של המאמר, „מערכות" 224.
- ¹ סקירת רקע לתקופה — קדם, עמ' 23-33, 87-83. לא נעסוק כאן בסוגיות הכרוכות בגלי הכיבוש.
- ² ANET, p. 258.
- ³ החוקרים נטו לאכן את אלוך-בצעננים בקרבת קדשנפתלי, עירו של ברק בן אבינועם (ור' הע' 26 בחלק א). ו' קלאי מבקש אותה סמוך לתבור ממזרחו, אך מתקשה לאכן את קדש באיזור זה. הנ"ל, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 198-199.
- ⁴ יהוא, המורד בבית אחאב, מצא באיזור זה את יונדב אבי בית רכב, שמוצאו מן הקינים. דה"א ב: 55. נאור, ע' שופ', עמ' 82-83. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל בארצו, ת"א-י"ם תשכ"ב, עמ' 31. יש שאיכנו את אלוך-בצעננים בין מגידו ותענך. אנמ"ק א, ט' J. Simons, The geographical & Topographical Texts of the Old Testament, Leiden 1959, p. 289, 328.
- ⁵ ואין להסיק בהכרח שבעת המערכה חנה בית חבר דווקא באלוך-בצעננים. אהרונ' — הצא"י, עמ' 99; הנ"ל, א"י, עמ' 190-192. אפשר לגרוס כקויפמן, שהביטוי „ויט אהלו עד אלוך בצעננים (קרי — בצעננים) אשר את קדש" מציינ, כפשוטו, את הקצה הצפוני של תחום הנדודים. אין לדעת היכן חנה בית-חבר בעת המערכה, ואולי חנה ליד מקור מים ליד דרך-התבור, סמוך לזירת הקרב.
- ⁶ הצא"י, עמ' 73.
- ⁷ לדוגמה — Simons, p. 288-289; קויפמן, שופטים, עמ' 177; נאור, ע' שופ', עמ' 84.
- ⁸ מור — אנמ"ק ג, ט' 309-310; ע' שופ', עמ' 96; אהרונ' — הצא"י, עמ' 100-99; ייבין — שם, עמ' 74.
- ⁹ נאור — ע' שופ', עמ' 84.
- ¹⁰ קירימואב נקראה בכתובים גם קיר חרשת וקיר חרש, אמנם בש' שמאלית בכל המקראות האלה; (מל"ב ג: י"ש טז: 7, 11; ירמ' מח: 31, 36).
- ¹¹ הצא"י, עמ' 485.
- ¹² כך מסיק אלט מארגון הנציבויות של שלמה. Alt, Zeitschrift für die Alt-testamentliche Wissenschaft, Vol. 60, p. 84.
- ¹³ ייבין — ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה כה (תשכ"א), עמ' 196-195.
- ¹⁴ מ. אבי יונה וש. ספראי, אטלס כרטא לתק' בית שני, י"ם 1966, מפות 84, 132, 136.
- ¹⁵ על בתי-אב כושיים בא"י — ייבין, בית מקרא ב (יד) תשכ"ב, עמ' 32-28. לדעתו, שמו של בית-אב אחד הוא כושי-סירא, והוא משער שסירא היה מצביא-רכב מהשבט. ראה אנמ"ק ה, ט' 1033.
- ¹⁶ לאחרונה מ' הראל, בספר שמואל ייבין, ירושלים תש"ל, עמ' 160, 158.
- ¹⁷ ראה דוגמה דומה מימי יאשיהו — מצד חשביהו, אנצ' לחפירות ארכיאולוגיות בא"י (להלן — אנצא"ר) ב, עמ' 373-374.

- ¹⁸ בדרך-כלל ננקוט את התאריכים לפי אהרונ', אטלס כרטא, עמ' 113-112, לפי הכרונולוגיה ה„נמוכה" (שם, עמ' 9).
- ¹⁹ קדם, עמ' 30-31; אנמ"ק ה, ט' 909.
- ²⁰ קדם, עמ' 31-32. הארה אחרת לאינטרנגנום הסורי — ייבין, ע' שופ' עמ' 496-497.
- ²¹ תקופת רעמסס ה': שנות 1141-1134 לפנה"ס, לפי צ'רני, Fischer Weltgeschichte, Vol. 2 (1966), p. 293.
- ²² הצא"י, עמ' 52 (הע' 78); 126-125; קדם, עמ' 84.
- ²³ אנצא"ר א, עמ' 201-202. א' חיימי ב„הארץ", 15 דצמ' 70, עמ' 15. התאריכים תוקנו כאן לפי הכרונולוגיה הנמוכה. ור' הע' 18 לעיל.
- ²⁴ אנצא"ר א, עמ' 300, 310. Albright, p. [39-40]. אנצא"ר ב, עמ' 624. קדם, עמ' 74.
- ²⁵ אנמ"ק ב, ט' 680-682. הצא"י, עמ' 76. ע' יהו', עמ' 267-268, 272. ע' שופ', עמ' 439-440. קדם, עמ' 73.
- ²⁶ א' בירן, קדמוניות 13, עמ' 6.
- ²⁷ א' פ', קמפבל וא' ג' רייט, קדמוניות 4, עמ' 130-131.
- ²⁸ ע' שופ', עמ' 57-78 — הרצאת פרופ' ייבין, דיון ותשובת המרצה.
- ²⁹ הצא"י, עמ' 110-111.
- ³⁰ אנמ"ק ב, ט' 678-680; הצא"י, עמ' 500. אנצא"ר ב, עמ' 610-611 (והשוה עמ' 587).
- ³¹ ע' שופ', עמ' 497-498, 512, 519. יש שראו את שמגר כאיש הגליל — אהרונ', אטלס כרטא, מפה 82. Albright, BASOR 62, p. 26.
- ³² הצא"י, עמ' 124-125. גם מלמט מכליל למעשה ב„פלשתים" את שאר גויי הים בסקירתו. קדם, עמ' 83-86. במקורות מתקופת המלוכה ניכרת הבחנה: מדובר ב„הכרת" (שמ"א ל: 14), „הכרתי והפלתי" (שמ"ב טו: 18), „הכרי" (מל"ב יא: 4) ו„כתיים" (ירמ' ב: 10, וכן בחרסי ערד).
- ³³ F. E. Adcock, Greek & Macedonian Art of War, Berkeley 1962, p. 37-38.
- ³⁴ J. H. Fischer Weltgeschichte Vol. 2, p. 269. הצא"י, עמ' 125. J. H. Breasted, A History of Egypt 1909 Bantam M. G. 1964, p. 355.
- ³⁵ ייבין, מלמ"ק, עמ' 207; ע' יהו', עמ' 237. אהרונ' — א"י, עמ' 96; הצא"י, עמ' 105-106; ייבין — הצא"י, עמ' 73-74; אנמ"ק ה, ט' 908-909.
- ³⁶ מור — ידיעות ד (תרצ"ג), חוב ג, עמ' 47-51. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית ד"ה, עמ' 149. לאחרונה — י' בן-שם בספר שמואל ייבין, עמ' 135.
- ³⁷ קוטשר — ידיעות ב (תרצ"א), חוב ג"ד, עמ' 42; מור — ר' הע' 36. מלמט-הצא"י, עמ' 112-119.
- ³⁸ אנצא"ר א, עמ' 169.
- ³⁹ אהרונ' — הצא"י, עמ' 99-100. השה מפה שם, עמ' 63.
- ⁴⁰ והשוה יהו' יב: 19-20.
- ⁴¹ אהרונ' התקשה בסוגיה זאת. הצא"י, עמ' 93, 96.
- ⁴² הר"ד בפירושו לשופ' ד: 2. קויפמן, תולדות האמונה ד"ה, עמ' 100. ייבין, ע' שופ', עמ' 94; אנמ"ק ה, ט' 910.
- ⁴³ ע' שופ' עמ' 63, 77. קדם, עמ' 30-31.
- ⁴⁴ הצא"י, עמ' 62-64.
- ⁴⁵ על משמעות זאת עמדה לאחרונה ק' קניון. K. Kenyon, Archaeology in the Holy Land 3, London 1970, p. 220.
- ⁴⁶ מלמט קובע את מלחמת אהוד במאה ה-12, כלומר — לפני מלחמת דבורה, לשיטתו. קדם, עמ' 79. ייבין קובע מלחמה זאת בתקופת מלחמת התבור, סמוך ל-1200 לפנה"ס. הצא"י, עמ' 75, 77.
- ⁴⁷ אנצא"ר ב, עמ' 560-561; שם א, עמ' 131.
- ⁴⁸ הצא"י, עמ' 76; ע' שופ' עמ' 499.
- ⁴⁹ לא כאן המקום לדון בקשיים שמעלות מסורות אלה, כגון משמעות הסיפור על יאיר הגלעדי ובניו, וזיקת-הזמן בין יאיר ויפתח.
- ⁵⁰ השם בדרך מופיע ברשימות היחס כאחד מבני מכיר, ואולי משמעותו אינה אלא כדרך. אנמ"ק ב, ט' 36.
- ⁵¹ אהרונ', א"י, עמ' 223-226; אטלס כרטא, מ' 72.
- ⁵² בר' מט: 14-15. ע' שופ', עמ' 518.
- ⁵³ יהו' יט: 10-16. ע' שופ', עמ' 94. אנמ"ק ב, ט' 898. אטלס כרטא, מפה 72.
- ⁵⁴ בהתפשטותו מערבה, דחק ובולון את רגלי אשר, שלא יכל להשתתף במלחמה מחמת לחץ הכנענים. אנמ"ק א, ט' 784. ע' שופ', עמ' 177.
- ⁵⁵ הביטוי „זבחי צדק" מוכיח את דברי דבורה על „צדקות ה' צדקת פרונו בישראל" (שופ' ה: 11). צדקו של ה' הוא הנצחון, שהחזיר לעם את פרונו.